

Correctievoorschrift VWO

2012

tijdvak 1

geschiedenis (pilot)

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o.

Voorts heeft het College voor Examens (CvE) op grond van artikel 2 lid 2d van de Wet CvE de Regeling beoordelingsnormen en bijbehorende scores centraal examen vastgesteld.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 36, 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het College voor Examens.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommitteerde toekomen.
- 3 De gecommitteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het College voor Examens.

De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.

- 4 De examiner en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examiner en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examiner. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke gecommiteerde aanwijzen. De beoordeling van de derde gecommiteerde komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de regeling van het College voor Examens van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;

- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen;
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal scorepunten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan het College voor Examens. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.
Evenmin is er een standaardformulier voorgeschreven voor de vermelding van de scores van de kandidaten.
Het vermelden van het schoolexamencijfer is toegestaan, maar niet verplicht.
Binnen de ruimte die de regelgeving biedt, kunnen scholen afzonderlijk of in gezamenlijk overleg keuzes maken.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 75 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Prehistorie en oudheid

1 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De jager-verzamelaars van de Swifterbantcultuur konden zich langzamerhand gevestigd hebben als landbouwers / geleidelijk overgegaan zijn op landbouw. Dit houdt in dat de cultuur misschien een andere naam gekregen heeft (Trechterbekercultuur) maar dat het om dezelfde groep mensen ging.

Opmerking

In een juist antwoord moet worden aangegeven dat er een geleidelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden van de fase van jager-verzamelaar naar landbouw.

2 maximumscore 2

Bewering 3 is onjuist omdat door de romanisering de Griekse cultuur juist over het hele Romeinse rijk verspreid werd / de Romeinse cultuur werd geïnspireerd door de Griekse cultuur.

Opmerking

Alleen bij een combinatie van de onjuiste bewering en een juiste redenering worden scorepunten toegekend.

3 maximumscore 4

Kern van een juist antwoord is:

- Bij aristocratie/oligarchie/monarchie/tirannie hebben de burgers weinig/geen invloed / is het burgerschap weinig ontwikkeld, want grote groepen van de bevolking worden uitgesloten van het vervullen van een ambt in de staat 2
- Bij democratie heeft het burgerschap een brede invulling, omdat politieke ambten worden verloot / iedere burger een kans maakt op politieke invloed 2

Opmerking

Alleen als in het antwoord duidelijke verschillen worden aangegeven in de invulling van het burgerschap bij verschillende staatsvormen, worden scorepunten toegekend.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

4 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat:

- de Romeinen de Griekse cultuur bewonderen / de Griekse cultuur overnemen, terwijl zij de Britten als barbaren zien (die zij cultuur komen brengen) 1
- de Romeinen drie eeuwen voor de bron is geschreven met harde hand de Grieken onderworpen hebben, terwijl de inlijving van de Britten veel recenter is (als Tacitus hun verhaal optekent) 1

De middeleeuwen

5 maximumscore 4

Uit het antwoord moet blijken dat:

- de beginnende staatsvorming en centralisatie ertoe leiden dat vorsten juristen aanstellen om hun machtsaanspraken te legitimeren 2
- de Investituurstrijd/de strijd om de macht tussen de paus en de vorst ertoe leidt dat vorsten juridische ondersteuning zoeken voor hun standpunt 2

Opmerking

Alleen als een juist kenmerkend aspect gecombineerd wordt met een juiste uitleg, worden 2 scorepunten toegekend.

6 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat *Enneaden* van Plotinus waarschijnlijk vaker bewaard is gebleven omdat boeken uit de oudheid in kloosterbibliotheken werden bewaard en dit boek bruikbaar was voor de christelijke theologie / omdat beide andere boeken over natuurlijke fenomenen gaan die in de Bijbel al verklaard zijn.

Opmerking

*Alleen als met een juiste redenering wordt aangetoond dat *Enneaden* waarschijnlijk vaker bewaard is gebleven, worden scorepunten toegekend.*

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

7 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is (twee van de volgende verklaringen):

- De toenemende belangstelling voor de klassieke oudheid bracht een zoektocht naar manuscripten op gang.
- De opkomende Renaissance bracht een zoektocht naar manuscripten op gang.
- Door de groei van de contacten met de Arabische wereld door de kruistochten kwamen er meer manuscripten in omloop.
- Door de herovering van Spanje werden meer klassieke teksten in West-Europa bekend.

per juiste verklaring

1

8 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

In de stad Venetië wordt handel gedreven in allerlei producten aangevoerd vanuit verre landen. Venetië kan hierdoor als voorloper worden gezien van de in de zestiende en zeventiende eeuw beginnende wereldeconomie/wereldhandel/handelskapitalisme met producten vanuit de hele wereld waarin na de ontdekkingsreizen wordt gehandeld.

Door de tijd heen

9 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

6, 1, 3, 2, 4, 5

Opmerking

Als door het wegstrepen van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt 1 scorepunt toegekend.

10 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De ontdekking van Amerika zorgde voor emigratie uit Europa, waardoor besmettelijke ziekten de oorspronkelijke bewoners fataal werden
- De trek van arbeiders van platteland naar stad tijdens de Industriële Revolutie zorgde voor het ontstaan van sloppenwijken waarin epidemieën vrij spel hadden

1

1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Vroegmoderne tijd

11 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

Uit het bronfragment blijkt dat Michelangelo niet als een onbelangrijk beeldhouwer met winkeltje wil worden gezien, wat aantoont dat er meer aandacht voor het individu komt / de middeleeuwse collectiviteit minder naar buiten wordt gebracht. (Dit past bij het nieuwe mensbeeld van de Renaissance).

12 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De boodschap die de prent uitdraagt over de Beeldenstorm is, dat het hier gaat om een grote schoonmaak/zuivering van de christelijke kerk / priesters die afgoden/de duivel/de paus aanbidden, wat in de prent naar voren komt in de vegende beeldenstormers/geuzen / de paus die op een veelkoppig monster rijdt en wordt aanbeden 2
- De politieke reden voor de opstandelingen om deze prent te verspreiden, is de tijdens de Beeldenstorm aangerichte vernielingen te verklaren (omdat dit tot vermindering van hun aanhang zou kunnen leiden) 1

13 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Van Royen was waarschijnlijk een aanhanger van Descartes, want hij stelde in zijn boek dat de natuur begrepen kon worden door het verstand / heksen en andere bovennatuurlijke zaken niet bestaan. Dat sluit aan bij het rationalisme van Descartes dat ervan uitgaat dat de mens door het gebruik van zijn redelijke vermogens kan vaststellen wat ware kennis is 2
- Descartes en Van Royen behoorden tot de tijd van de wetenschappelijke revolutie en lieten zien dat redeneren en waarnemen kon leiden tot ware kennis. Dat droeg bij aan de Verlichting, waarin ervan uitgegaan werd dat door de rede/rationeel denken het leven kon worden verklaard 2

14 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

- In tegenstelling tot veel monarchieën in die tijd kiezen in Polen de standen/provincies de koning. Dit komt niet overeen met het absolutisme van de vorsten in veel landen in die tijd 1
- Waarschijnlijk heeft de Poolse vorst weinig macht, omdat hij concessies heeft moeten doen om gekozen te worden / geen eigen dynastie kan opbouwen (omdat onzeker is wie hem opvolgt) 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Moderne tijd

15 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Voor een abolitionist zullen de opvattingen van Fitzhugh onaanvaardbaar zijn, omdat hier een positief beeld van de slavernij wordt gegeven, bijvoorbeeld dat jonge, oude en zwakke slaven niet hoeven te werken, maar verzorgd worden door de plantagehouder 2
- Een socialist zal zich kunnen herkennen in de opvattingen van Fitzhugh, omdat hier een negatief beeld geschetst wordt van het werken in fabrieken waarbij kapitalisten/fabriekseigenaren de arbeiders uitbuiten, bijvoorbeeld als blijkt dat de vrije arbeider in de fabriek moet werken of verhongeren / harder en langer voor minder loon moet werken dan een slaaf 2

Opmerking

Alleen als de uitleg gegeven wordt met een passend voorbeeld uit de bron, worden scorepunten toegekend.

16 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Door de industrialisatie moesten er grondstoffen aangeleverd kunnen worden voor transport naar Nederland. Daarom moest Atjeh ingelijfd worden om een spoorweg aan te kunnen leggen (een vorm van Modern Imperialisme) 2
- Tijdens de dekolonisatie werden alle straatnamen uit de tijd van het modern imperialisme vervangen door nationalistische namen, om een eigen nationale identiteit op te bouwen / herinneringen aan de gehate bezetter uit te wissen 2

17 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

Het doen van onderzoek naar de toestanden in de fabriek (zoals in dit geval) door een overheidscommissie past bij de discussie over de sociale kwestie / het lot van de (industrie) arbeiders / de armen.

18 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De conclusie lijkt te worden bevestigd omdat uit de bron blijkt dat de arbeiders zelf zorg dragen voor hun verzekering / de arbeiders zelf een fonds hebben opgericht dat zij zelf beheren. Dit laat zien dat zij voor zichzelf opkomen / zich organiseren 2
- De conclusie kan niet worden getrokken omdat dit interview slechts de situatie in één fabriek in Arnhem toont, daar kunnen geen algemene conclusies aan worden verbonden 2

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

19 maximumscore 8

Voorbeeld van een juist antwoord is:

bij bron 11:

- In 1871 worden de Duitse gebieden verenigd in het (grote) Duitse Keizerrijk. Arminius/Hermann heeft de Duitsers net als in 1871 verenigd, zijn standbeeld/voorbeeld moet groot worden neergezet. Het kenmerkend aspect dat hierbij past is 'de opkomst van het nationalisme'

2

bij bron 12:

- In 1917 woedt de Eerste Wereldoorlog. De prentbriefkaart toont dat Duitsland, net als Hermann/Arminius, zal strijden tot alle vijanden overwonnen zijn, dit sluit aan bij 'het voeren van twee wereldoorlogen' / de grote verspreiding van een prentbriefkaart past bij 'de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen'

2

bij bron 13:

- De nationaalsocialisten komen in 1933 aan de macht. Hitler wordt getoond als bevrijder van het Duitse volk net als Arminius/Hermann, dit past bij 'de rol van moderne propagandamiddelen / het nationaalsocialisme / het voeren van twee wereldoorlogen'

2

bij bron 14:

- Nadat Duitsland door de Geallieerden gedeeld is, wordt Hermann/Arminius gebruikt om te laten zien dat Duitsland niet zomaar zal opgeven. Duitsland heeft vaker met tegenslagen te maken gehad maar zal in de toekomst weer een eenheid worden, dit past bij 'de Koude Oorlog'

2

Opmerking

Als de kenmerkende aspecten niet letterlijk worden weergegeven maar juist omschreven, mogen ook scorepunten worden toegekend. Als er geen verwijzing naar een juist in de tijd van de bron passend kenmerkend aspect plaatsvindt, worden geen scorepunten toegekend.

20 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

Kenmerkend voor het economisch beleid van een liberale regering is, dat er zo min mogelijk overheidsingrijpen in de economie plaatsvindt. De crisis moest oplossen door vrije marktwerking. De overheid trad daarom terughoudend op ter bestrijding van de crisis / greep aanvankelijk nauwelijks in.

Vraag	Antwoord	Scores
21 maximumscore 5	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> In de moderne oorlogsvoering werd de hele samenleving betrokken bij de oorlog / moest de oorlogsindustrie op volle toeren draaien terwijl veel van de mannen aan het front vochten. De Nederlandse arbeiders waren nodig om het werk voor elkaar te krijgen 	2
	<ul style="list-style-type: none"> De foto schetst een beeld van vrolijke mannen die goed verzorgd worden / genoeg eten krijgen / gezellig bij elkaar zitten 	1
	De foto is bedoeld voor:	
	<ul style="list-style-type: none"> de Nederlandse mannen, omdat de nazi's hopen dat door positieve foto's meer arbeiders zich melden voor de arbeidsinzet 	1
	<ul style="list-style-type: none"> de in Nederland achtergebleven familieleden van de mannen in de arbeidsinzet, omdat de Duitsers onrust in bezet Nederland willen voorkomen 	1
22 maximumscore 2	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Een argument tegen de betrouwbaarheid van de foto is dat deze door de Duitse bezetter is verspreid. Het is niet duidelijk waar de arbeiders zich bevinden / of het wel Nederlanders zijn / of de arbeiders goed worden behandeld door de Duitsers of dat ze onder dwang poseren 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Een argument tegen representativiteit van de foto is dat dit één foto van één situatie is. Het is niet duidelijk of alle/hoeveel arbeiders onder zulke goede omstandigheden werken 	1
23 maximumscore 2	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	De Verenigde Staten willen een politiek en economisch front tegen de Sovjet-Unie vanwege de Koude Oorlog. De oprichting van de EEG past hierbij, dit maakt de Europese landen sterker tegen het communistische Oostblok / maakt het Westblok sterker.	
24 maximumscore 4	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Vanaf het einde van de jaren 1950 is er een toename in de welvaart waardoor steeds meer gezinnen zich een wasmachine kunnen veroorloven 	2
	<ul style="list-style-type: none"> Uit het affiche is af te leiden dat vanaf het einde van de jaren 1950 huishoudelijke apparaten in de gezinnen worden gebruikt. Dit leidt tot een geleidelijke verandering in de positie van de vrouw omdat vrouwen meer tijd/mogelijkheden krijgen voor andere zaken (doordat huishoudelijke apparaten hun taak verlichten), waardoor zij zich bezig kunnen houden met hun eigen ontwikkeling/zij niet meer alleen gezien worden/willen worden als huisvrouw en moeder 	2

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

25 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De familie Bulsara was in dienst van de Britse koloniale overheid en na de onafhankelijkheid van Zanzibar vertrokken zij naar het moederland. Dit past bij het dekolonisatieproces / het ontstaan van een multiculturele samenleving in Engeland (1/2) 1
- Freddie was de zanger van een Britse popgroep, wat past bij het ontstaan van een jeugdcultuur in de jaren zestig (3) 1
- De popgroep Queen maakte gebruik van de videocamera, de videoclip en de televisie om hun muziek over te brengen. Het gebruik van deze media past bij de periode van televisie en computer (4/6) 1

Opmerking

Alleen voor een juiste combinatie van gebeurtenis en daarbij aansluitende uitleg wordt 1 scorepunt toegekend.

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten per school in het programma WOLF.
Zend de gegevens uiterlijk op 29 mei naar Cito.

6 Bronvermeldingen

bron 1	ontleend aan: https://perswww.kuleuven.be/~u0013314/retorica/bk1ch08.htm
bron 2	ontleend aan: P. Martin, <i>The Roman World, from Republic to Empire</i> , Cambridge 1992, pag. 54.
bron 3	ontleend aan: P. Martin, <i>The Roman World, from Republic to Empire</i> , Cambridge 1992, pag. 54.
bron 4	J.E. Spruit e.a., <i>Corpus Iuris Civilis, Instituten 1.2</i> , Hilversum 1993, pag. 14.
bron 5	ontleend aan: F. Macdonald, <i>The Italian Renaissance</i> , Londen 1992, pag. 9.
bron 6	ontleend aan: F. Macdonald, <i>The Italian Renaissance</i> , Londen 1992, pag. 20.
bron 7	Daniel R. Horst, <i>De Opstand in zwart-wit, Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand, 1566-1584</i> , Zutphen 2003, pag. 48.
bron 8	ontleend aan: Maria A.J. Swiecicka <i>The Memoirs of Jan Chryzostom z Gosławic Pasek</i> , New York/Warschau 1978, pag. 406-414.
bron 9	J.W. Schulte Nordholt, <i>Amerika, de weg van een wereldmacht</i> , Baarn 1963, pag. 58-59.
bron 10	http://www.arneym.nl/bronnen/00000097aa0818007/index.html
bron 11	S. Berke ed. <i>2000 Jahre Varusschlacht Mythos</i> , zonder plaats 2009, pag. 225.
bron 12	S. Berke ed. <i>2000 Jahre Varusschlacht Mythos</i> , zonder plaats 2009, pag. 268.
bron 13	S. Berke ed. <i>2000 Jahre Varusschlacht Mythos</i> , zonder plaats 2009, pag. 385.
bron 14	S. Berke ed. <i>2000 Jahre Varusschlacht Mythos</i> , zonder plaats 2009, pag. 271.
bron 15	R. Kok, <i>Nederland en de Tweede Wereldoorlog, deel 43 De arbeidsinzet</i> , Zwolle 1991, pag. 1015.
bron 16	ontleend aan: <i>The Department of State Bulletin</i> , XXXVI, 919, (Feb 4, 1957), pag. 182.
bron 17	Maarten van Rossen, Ed Jonker, Luuc Kooijmans, <i>Een tevreden natie, Nederland van 1945 tot nu</i> , Baarn 1993, pag. 60.